

SZABÓ Réka

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Nyelvtudományi Kutatóközpont, Lexikológiai Intézet
Budapest, Magyarország
szabo.reka@nytud.hu

AZ ÉSZ ÉS AZ ELME KONCEPTUALIZÁCIÓJA AZ ÓMAGYAR KORBAN

Conceptualization of the words *ész* and *elme*
in Old Hungarian

Konceptualizacija *pameti* i *uma* u staromađarskom dobu

Cikkem témája az *ész* ómagyar kori konceptualizációjának részleges rekonstruálása 23 kódex adatai alapján. Ez a téma egy részecél, és egy hosszabb távú kutatás fontos eleme; amely pedig az *ELME* konceptualizációjának végigkövetése az írásbeliség kezdeteitől napjainkig. A fogalom alakulásának felvázolásához elengedhetetlen az *ész* mint rokon értelmű szó vizsgálata, így az első szakaszban az *elme* ómagyar kori adatait elemeztem (lásd Szabó 2021), s ezután e két szó összehasonlítására térek át. A vizsgálatot később kiterjesztem az összes digitálisan elérhető nyelvemlék szövegére is. Tanulmányom célja nem csupán az, hogy egyetlen szó konceptualizációjára fényt derítsek, hanem hogy a diakrón metaforavizsgálat eredményei által közelebb jussunk a konceptualizációs folyamatok megismeréséhez, és olyan, általánosabb következtetéseket is levonhassak a fogalom alakulásából, amelyek a kognitív nyelvészetet gazdagítják. A tanulmányban röviden összefoglalom az *elméről* végzett eddigi kutatásaim eredményét, majd a metaforikus kifejezések elemzése után azzal foglalkozom, hogy az *ész* szó metaforái az *elméhez* képest milyen hasonlóságokat és milyen különbségeket mutatnak. Az összehasonlítás eredményeként látni fogjuk, hogy a szinonimák közötti kölcsönhatások itt is működésbe léptek: az *elme* számos leképezéssel rendelkezik, amelyeknek nincs túlságosan sok előfordulása, viszont annál változatosabbak; az *ész* szónál ezzel szemben kiugróan magas egyetlen leképezésnek az előfordulása, s ez leszűkíti ugyan a szó használatát és jelentéseit, ám biztosítja annak fennmaradását az *elmével* szemben. *Kulcsszavak:* fogalmi metafora, *ész*, *elme*, kognitív nyelvészet, nyelvtörténet, szinonimák

A kutatás céljának és módszerének ismertetése

Cikkem, amint a fentiekben is ismertettem, egy hosszabb távú kutatás egyik részterületéről számol be: arról, hogy az *ész* szó az ómagyar korban milyen metaforikus nyelvi kifejezésekben fordul elő, melyek a forrástartományai, és az elmével való összehasonlításban mit mutatnak meg a metaforikus kifejezések a két szó közötti szinonimikus viszonyról. Hosszabb távú célom az elme fogalmának kognitív nyelvészeti vizsgálata, az elme konceptualizációjának olyan mértékű feltárása, amely a konceptualizációs folyamatot a maga alakulásában, diakrón szempontból vizsgálja.

Jelen kutatás a Magyar Generatív Történeti Szintaxis kódexállományának (É. Kiss K. et al. 2013) az ábécésorrend szerinti első felét, illetve az azokban található előfordulásokat mutatja be, azaz az Apor-kódextől a Lobkowicz-kódexig terjedő forrásterületet. Ez 23 kódexet jelent, azokon belül 12 638 találat ellenőrzését.

Az *ész* szó feldolgozása már a keresés szempontjából sem tartozik a legegyszerűbb feladatok közé, hiszen nincs benne olyan hang, amelynek ne lett volna több jelölése a kódexekben. A legvalószínűbb az *ez**, de a második betű a TESz. tanúsága szerint lehet *s* is (pontosabban bármely, az *s* hangot jelölő írásjel), illetve az *ész* szócikk alapos megtekintésekor látható, hogy a TESz. és az EWUng szócikke is feltételez egy *yz* helyesírású alakot.¹

Az adatbázisban tehát jelenleg az *ez** kezdetű szóalakokat néztem át, mivel ezekben van a legtöbb *ész* adat. Természetesen a teljes átkutatáshoz hozzátartozik más helyesírású találatok keresése is, tehát ez a cikk nem tartalmazza a teljes adatmennyiséget.

A fentiekből az is megmutatkozik, hogy az adatkeresési módszer részben digitális, részben pedig manuális: lényegében minden olyan mondatot, amelyben egy „*ez*” kezdetű szó szerepelt, át kellett olvasni ahhoz, hogy kiszűrjem az *ész* szó adatait.

¹ Itt fontosnak tartom megjegyezni, hogy az MGTSZ a két etimológiai szótárral szemben ezt az adatot *íztész*-ként normalizálja, amely a TESz. *íz*³ címszavának és a *vész* szónak az összetételéből áll, és amelyet Gerstner Károly szíves szóbeli közlése alapján az Úesz. szerkesztésekor már hibás adatként törölni fognak. Gerstner Károly megállapítása szerint ugyanis az *íztész* értelmezés helyességét alátámasztja az is, hogy az *ész* szó a *kéz-kezet*, *jég-jeget* paradigmátikus minta szerint ragozódik, ez a típus pedig az *i*-zö nyelvjárásokban sem veszi fel az *i*-s alakot. (Tehát nem lesz belőlük **kíz*, **jíg*, **isz*.) E közlés és az MGTSZ normalizálása alapján a továbbiakban az *y*-nal kezdődő adatok között nem keresem az *ész* adatait.

Előzmények: az ELME forrástartományainak áttekintése

Az ELME metaforái az ómagyar kori szövegelemlekben című cikkemben (Szabó 2021) már beszámoltam arról, hogy az *elme* szó milyen metaforikus nyelvi kifejezésekben fordul elő, melyek azok a forrástartományok, amelyeknek a segítségével konceptualizáljuk, és ezek milyen arányban, milyen gyakorisággal és egymáshoz képest milyen sűrűséggel fordulnak elő az Ómagyar Korpuszban.

Ezeket az eredményeket e helyütt röviden összefoglalom, hogy a következő alponthan jó kiindulópontot nyújtsanak az összehasonlításához.

Az ELME egy absztrakt fogalom, amelyről fogalmi metaforák útján tudunk beszélni. A kognitív nyelvészet felfogása szerint az absztrakt fogalmak jelentése egyenlő azok konceptualizációjával (Langacker 1990), tehát ahhoz, hogy megértsük, hogy mi az ELME és hogyan jött létre, meg kell ismernünk azokat a fogalmi metaforákat, amelyek segítségével konceptualizáljuk őket. A konceptualizációt meghatározó, illetve azt befolyásoló folyamatok részletes megértéséhez át szándékozom tekinteni történetileg is a metaforikus nyelvi kifejezéseket.

Az ómagyar korban az ELME fogalmát alkotó metaforák: AZ ELME TARTÁLY, AZ ELME HELYSZÍN, AZ ELME FIZIKAI ENTITÁS, AZ ELME TÁRGY, AZ ELME ESZKÖZ, AZ ELME SZEMÉLY, AZ ELME KÉZ, AZ ELME SZEM.

A fenti forrástartományokhoz egyenként legalább nyolc-tíz különböző metaforikus nyelvi kifejezés tartozik, ami azt jelenti, hogy mindegyik forrástartomány meglehetősen jól kidolgozott. A nyolc-tíz kifejezés közül a legtöbb 2, 3, 4 alkalommal fordul elő, megoszlásuk viszonylag egyenletes, ezek közül az alábbiak tűnnek ki egy kissé magasabb előfordulási gyakorisággal:

AZ ELME ESZKÖZ *megfog vele valamit* (12), *szeret vele vkit* (12),

AZ ELME SZEMÉLY *elidegenedik az Éntől* (12),

AZ ELME HELY *megvilágosítja vmi* (15),

AZ ELME FIZIKAI ENTITÁS *(fel)emeli vkihez/vkire* (12).

Ha átfogóbb perspektívából tekintünk a metaforikus forrástartományokra, akkor azt látjuk, hogy két nagy tendenciát mutatnak. Egyrészt, az ELME a figuratív kifejezésekben minden olyan történésnek a helyszíne, amely tulajdonképpen az egyénnel, az emberi személlyel történik. Az ember ezekről egyfajta külső szemlélő gyanánt úgy beszél, mintha kívülről látná ezeket a történéseket a személlyel megtörténni, s az események helyszíne pedig az elme lenne. Idetartoznak AZ ELME HELYSZÍN metafora nyelvi kifejeződései, például: *ide s tova vonatok benne* (1), *tántorog benne vki* (1), *vall benne vmit* (1), *hozzá tér vki* (1), *kevénykedik benne* (1), *ég benne* (1), *szeret benne vkit* (1), *(meg)gondol benne vmit* (2), *forog benne vmi* (1), *forogat benne vmit* (16), *belemegy vmi* (1),

elmúlik belőle vmi (1), *jön bele vmi* (1), *belehív vmit* (1). Ezek a metaforikus kifejezések azokat a jelentéseket öntik szavakba, amelyeket ma lelki vagy mentális jelenségekként tartunk számon. Vagyis az *ELME* a lelki események helyszíne (hosszabb elemzését lásd Szabó 2021-ben), s az ómagyar korban a mai, szinkrón kifejezésekhez képest jóval erősebb egységben képviselte az érzelmi és az értelmi folyamatokat. Ma már ez a két funkció kettévált: az érzelmi folyamatokat inkább a *lélek*ben helyezzük el fogalmilag, míg az *elme* az értelmi folyamatok helyszíne maradt.

A *HELYSZÍN* forrástartományhoz szorosan kapcsolódik a *TARTÁLY*, amelyben tágabb értelmezésben a határhúzás folyamata profilálódik. Ennek magyarázatához elsőként lássunk néhány példát: *belehelyez vmit* (1), *(meg)tart benne vmit* (6), *beönt vmit* (4), *bocsát bele vmit* (1), *betölti vmi* (1), *betölti vmivel* (1), *vmilyen benne vki* (13), *gyűjt bele vmit* (2), *nem fér bele vmi* (1), *hordoz benne vmit* (1), *kihány 'szór' belőle vmit* (1), *megnyitja vki* (1), *megür(es)íti vki* (3), *van benne vmi* (6), *visel benne vmit* (3), *kitisztít belőle vmit* (1), *fogad bele vmit* (2), *belehoz vmit* (1), *belevesz vmit* (2). Ezek a példák az *elme* működésének azt a tulajdonságát világítják meg, hogy az ember, a személy képes önmagára reflektálni, és irányítani, hogy mi történjék az elméjében és mi ne. Ennélfogva eldönthetjük, hogy mit engedünk be és mit nem, vagyis az *elme* egy határozottan körvonalazott, a többi entitástól elhatárolt dologgá válik az észlelésünkben. Véleményem szerint ez a motivációja a *TARTÁLY*-metafora létrejöttének (mivel egyébként számos kifejezés határesetnek tekinthető a *TARTÁLY* és a *HELYSZÍN* forrástartományok között).

A tendencia másik átfogó iránya az a folyamat, amelyben az *elme* egy kis emberré, élő entitássá válik úgymond, akinek van szíve, van szeme, van hajléka, étekre van szüksége, megbetegedhet stb., tehát számtalan olyan eseményen megy keresztül, amelyeknek – mint szintagmáknak – a szinkrón nyelvben szokásosan egy ember az alanya: *erejét veszti* (1), *bujdosik* (8), *bántja vmi* (1), *elidegenedik az Éntől* (12), *elvonzza vmi* (1), *bír vmit* (1), *eltávozik* (1), *elfordítja vmi* (2), *enged* (1), *elvonja vmi (vmiről)* (3), *áldozik vele* (1), *álmélkodik* (1), *fog vmit* (1), *vmire gerjed* (1), *kíván vmit* (2), *közel van vmihez* (2), *háborítja vmi* (1), *járul vkihez* (1), *kijelent vele vmit* (1), *követi vmi* (1), *megért vmit* (1), *megrontja vmi* (1), *meggyógyul* (1), *megtanítja vmi vmire* (3), *megtompítja vmi* (1), *megjőzanul* (1), *megvonja vmi vmitől* (2), *megvakul* (1), *megbántja vmi* (1), *megrészegíti vmi* (1), *megszámlál vmit* (1), *(meg)gondol vmit* (2), *nyom vmit* (1), *őrzi vki* (2), *rontja vmi* (1), *vétkezik* (4), *vigyáz* (4), *vonja vmire* (2), *szeret vkit* (1).

Az eseményeken túl pedig számos emberi tulajdonsággal is rendelkezik: *alázatos* (1), *állhatatos* (3), *állhatatlan* (1), *ártatlan* (1), *bátorságos* (1), *bolond* (1), *buzgó* (1), *csendes* (1), *dicsőséges* (1), *dagályos 'gógös'* (1), *egyenes* (1),

gondol vmiről vmit (1), *esztelen* (1), *eszés* (1), *erős* (3), *goromba* (1), *gyarló* (4), *hálátlan* (1), *hajlandó vmire* (1), *hiú* (2), *hű* (2), *kész vmire* (1), *kegyes* (2), *kevély* (1), *könyörületes* (1), *lassú 'szelíd'* (2), *nyughatatlan* (2), *okos* (1), *szabad* (2), *szép* (1), *szent* (4), *megszenteltetett* (1), *szeplőtelen* (3), *szomorú* (3), *szerencsétlen* (1), *szerény* (1), *szerelmes* (3), *tudatlan* (1), *tökéletlen* (1), *vak* (3), *vén* (1), *víg* (2).

Összefoglalva tehát az ELME fogalma vagy helyszínként, vagy egy élő személyként ölt testet a metaforikus nyelvi kifejezésekben.

A fenti példák sokfélesége és a mellettük álló számok jól szemléltetik, hogy egyik kifejezésből sincs különlegesen sok, viszont a maguk területén belül (tulajdonságok és történések) nagyon kidolgozottak, színesek, vagyis az *elme* szó nagyon sok igéhez és jelzőhöz tudott kapcsolódni az ómagyar korban.

Szorosan kapcsolódik ehhez a megállapításhoz a TESz. *elme* szócikkének a gyakoriságról szóló információja: „Az egyre ritkább használatú szót és származékait a nyelvújítás korában hozták ismét divatba, új képzésekkel is gazdagítva a szócsaládot. Ma választékos szó, a köznyelvben inkább csak egyes származékai és összetételei elevenek” (TESz. I. 751).

Az ómagyar kori adatbázisnak a fent ismertetett Apor-kódextől Lobkowicz-kódexig terjedő forrásterületén az *elme* szónak 308, az *ész* szónak 320 előfordulása van, vagyis az *ész* már ebben a 23 kódexben is megelőzi valamelyest az *elmét* gyakoriságban. A TESz. szerint az *elme* ismeretlen eredetű, jelentései: 1. lélek | lelkiállapot, 2. ész | értelmi képesség. Az *ész* ótörök eredetű, jelentései: 1. emlékezet | értelem, szellemi képesség, 2. agyvelő (vö. TESz. I. 798). A közös jelentés tehát az 'értelem, szellemi képesség', a különbség pedig az, hogy az *ész* nem hordoz 'lélek, lelkiállapot' jelentést, az *elme* pedig nem jelent 'memória'-t.

Az ÉSZ metaforikus forrástartományai

Az elvégzett vizsgálat azt mutatja, hogy az *ész* 320 adatának metaforái és metaforikus nyelvi kifejezései az elmével szemben sokkal kevésbé kidolgozottak. A forrásterületen talált 320 adatból 226 adat szinte szó szerint ugyanaz: *eszébe vesz*, ill. *eszébe veszi magát*. Az *eszébe vesz* jelentései a példákban: 1. 'megjegyez vmit', 2. 'megfontol vmit', az *eszébe veszi magát* pedig vagy 'összeszedi magát' jelentésben áll, vagy a *magát* egyszerű tárgy, ahol az illető a saját viselkedését stb.-t fontolgatja, tehát végül is az ilyen adatok az *eszébe vesz* előfordulásai közé tartoznak.

Ez a rendkívül kiugró szám, a 226 szókapcsolati adat egy egészen más használatú szóra világít rá. Az *elme* lexikai kapcsolódási lehetőségeinél olyan nagy a változatosság, hogy szinte nehéz röviden összefoglalni és felsorolni mindazt,

amit ezzel a szóval létrehozhatunk. Az *ész* szónak sokkal kötöttebbek a lexikai kapcsolódási lehetőségei, viszont úgy tűnik, hogy a kötöttség egy másik szempontból nézve nagyobb szabadságot is jelent: egyetlen, nagyon gyakran használt szókapcsolattal az *ész* szó „megnyeri” a gyakorisági arányt. A kapcsolódási lehetőségek szűkek, viszont a memóriára vagy emlékezetre az *elme* szó nem utalt, és úgy tűnik, erre a megnevezésre gyakrabban volt szüksége a beszélőknek, mint összességében az ’értelem’, ’felfogóképesség’ megnevezésére, így lesz az *ész* gyakoribb, mint az *elme*. Amint pl. Berrár (1967) írja: „A nyelv szókészlettaniszemantikai rendszere is megakadályozhatja egy szó teljesen »logikus« használatát. Ha valamely elemcsoportnak van már egy életerős neve, ez megakadályozhatja az új név elterjedését, amit pedig a logikai összetartozás különben megokolna” (Berrár 1967, 236). Példának hozza fel a *hég* szót, amely eredetileg csak a *fa* kérgét jelölte, több évszázad alatt azonban átterjedt mindenféle gyümölcs és termés héjának megnevezésére is. A XVI–XVII. században már találunk a *kenyér*, a *párna*, a *kígyó* és a *szem héjáról* is adatokat. Később viszont egyes tárgyakkal kapcsolatos használata elavult, mivel ezeket egy-egy speciálisabb jelentésű szó kiszorította, pl. a párnának *huzata* van, a kígyónak *bőre*. „A szó jelentésének terjedelme tehát – a valóságalelemek felől nézve – bizonyos fokig önkényesen ingadozik, a jelentés tartalma nem határozza meg egyértelműen a terjedelmet, hanem ezt belső nyelvi tényezők is befolyásolják, elsősorban a rokon értelmű szavak, amelyekkel a szó szinte »harcban áll« egy-egy dolog jelöléséért” (Berrár 1967, 237). Esetünkben érdemes megemlíteni, hogy az *ész* ótörök eredetű (lásd TESz. I. 798, WOT. I. 343), így feltételezhető, hogy az átvételkor az *elme* már képviselte azokat a jelentéseket, amelyek közösek az ésszel, s az *ész* a ’memória’ jelentés miatt vált szükséges és versenyképes elemévé a szókészletnek.

Visszatérve azonban az ómagyar kori adatokhoz és az *ész* és *elme* összehasonlításához, lássuk a további metaforikus kifejezéseket.

Az *eszébe vesz* szókapcsolaton túl, amelyet AZ ÉSZ TARTÁLY metafora alá sorolhatunk, a további adatok a következőképpen oszlanak meg:

17 adat: *eszébe jut*, a második legnagyobb gyakorisággal, és szintén a ’memória’ jelentés képviselésében,

14 adat *eszében tart* a harmadik leggyakoribb lexikai kapcsolódás, ’emlékszik vmire, nem felejt el vmit’ jelentésben, tehát az *ész* ismét memóriát jelent.

Az első három leggyakoribb kapcsolódás után következnek a szó egyéb jelentései:

7 adat: *esze elvész*, illetve 1 adatban a szó a *vész*-szel kapcsolódik igekötő nélkül – itt a szó az *eszeveszett* szó elődjeként, különírt igei szerkezetben az ’értelmi képesség’ jelentésben áll:

Érdy-kódex 569b. „*mýkoron assissý varasnak wczajaaan el menne mýnt eegý eze vezót kaba*”. „mikoron Assisi városnak utcáján el menne mint egy esze veszett kába”.

Néhány példa az igekötős előfordulásra:

Érdy-kódex 213b. „*Azt halwan az fejedelem. nagy haraghnak mýatta El vezee eze. kezdee ennen magaat verný es monda az zolgáknak*”. „Azt hallván az fejedelem, nagy haragnak miatta el vesze esze, kezdé önnön magát verni és mondá az szolgáknak.”

Guary-kódex 07/21: „*val'on mi vtalatosb rezog embornel kinec zaiabol dohosság zarmazic zolasaba bolondozic titkot nem tart kinec elmeie el idegonul eze el vez zúne el valtozic*”. „valjon mi utálatosb részög embörnél – kinek szájából dohosság származik, szólásába bolondozik, titkot nem tart, kinek elméje el idegenül, esze el vész, színe el változik”.

Összehasonlításképpen: az *elme* szó egyetlen alkalommal kapcsolódik a teljes ómagyar korpuszban az *elvész* igéhez, műveltető formában, *elveszt*-ként: „*mongiak vala old meg / ez ordongos Azzoní allatot / kih emboroknek elmeiet is elvezti*” (DebrK. 145), itt az asszony a cselekvő alany, aki elveszti megsemmisíti a férfiak elméjét.

A fentiekén túl az *ész* szónak a korpuszban 54 további adata lelhető fel, amelyek között csupán az *eszébe jön* kifejezés fordul elő kétszer, amelyben a jelentés ismét a memória. Szintén a TARTÁLY forrástartományhoz tartozik a *forgat benne vmit, kijelent benne vmit, megismer benne vmit, vall benne vmit* – ezek mindegyike 1-1 alkalommal fordul elő.

Az elmével párhuzamba állítható az emberi tulajdonságok köre is, amely szintén rendkívül alacsony gyakoriságú, összesen sem éri el a tízet. Ebből is két adatban az *ész* szó nyomatékosításra való, az *elmével* párhuzamosan jelenik meg, a szinonimikus ismétlésből adódó megerősítő jelleggel (vö. Borbás 1998, 48):

Érdy-kódex 85a „*Embernek eze elmeeje háýlandobbak az gonossagra mýndden ýdóben mýnd ew ýffýwsagatwl foghwan*.”

Érdy-kódex 58a: „*tekelletes eze elmeeje volt*”.

Ez az együttes használat újabb kérdést vet fel a kognitív nyelvészet szempontjából: vajon a szinonimák azokban a jelentéseikben, amelyekben párjaikkal a kontextusban felcserélhetőek, képesek-e ugyanúgy helyet cserélni a metaforikus kifejezésekben is? A feltételezés azt sugallná, hogy ez – legalábbis a nyelvi tényezők rendszerének szintjén – elképzelhető, a rendszer mindenképpen erős nyomást gyakorol ebben az irányban a szóhasználatra. Az elemzett metaforikus kifejezések arra utalnak, hogy bár az *ész* szó is behelyettesíthető volt az elméhez használt metaforikus nyelvi kifejezésekbe, csak elvétve, egy-egy esetben fordult

elő. Az újmagyar kori adatok ismeretében azonban mindenképpen megjegyzendő, hogy ez a középmagyar és az újmagyar kor folyamán megváltozott, évszázadok alatt ugyanezek a metaforikus kifejezések nagyon is elterjedtek az *ész* szóval is. A későbbi adatok tanulmányozásának egyik kiindulópontja lehet az a kérdés, hogy a szinonimapárok behelyettesítése egymás metaforikus nyelvi kifejezéseibe – vajon lehet-e az oka az újabb forrástartományok jelentések megjelenésének? Hiszen éppenséggel az ilyen szinonimikus, nyomatékosító ismétlések adják meg a lehetőséget a nyelvhasználat során arra, hogy egy rokon értelmű szó bekerüljön olyan kifejezésekbe, amelyekben önállóan nem lenne használatos, és így átvehesse szinonimatársától a már lexikalizálódott jelentéseket.

Ennek a folyamatnak a kognitív nyelvészeti vetülete úgy írható le, hogy a szinonimikus együttállások során az *ÉSZ* átveszi az *ELME* forrástartományait is, jelentése kibővül a forrástartományok bővülése révén. A kognitív nyelvészeti leírással a hagyományos grammatika jelentésváltozási folyamatai is könnyebben magyarázhatók, hiszen a leképezések átvétele révén történik meg a jelentésváltozás.

Ezt a jelenséget illusztrálja a többi, az *elmét* és az *észt* egymás mellett tartalmazó adat is:

Érdy-kódex 58a: „*zerelmes atyamffyaꝝ ha mennyey es isteny dolgot akarok hallany es erteney vesseetok rea yol ezotoket elmeetoket es hallyatok eedes zywel leelekkel*”

Érdy-kódex 259a: „*lathwan az yffywnak yo ezeet elmeejeet / Romay chazaar. Valentinianos. ffel vewee ewteth / tyztesseegre*”

Érdy-kódex 604b: „*kýból adatyk ertenewnk hogy nagy dychóseeges leegyen kýt soha senký halando ezeewel elmeejewel ký nem twd ýelenty*”.

Megemlítendő még, hogy nemcsak az Érdy-kódex, hanem a Vitkovits-kódex is tartalmaz ilyen adatot, amely még az *elme* vizsgálatánál került elő (a tanulmányban ez az egyetlen adat, amely nem tartozik bele az A–L-ig terjedő forrásterületbe):

Vitkovits-kódex 30. „*egebec közpt, zep termettel abrazattal, engemet meg ekesihtet, Es io elkölcel, ezzel, elmeuel zeretet zent vereuel halalauual engomet ordognec fogsagabol meg zabadihtot*”.

„egyebek között, szép termettel, ábrázattal, engemet megékesített. És jó erkölccsel, ésszel, elmével, szeretet szent vérével, halálával engemet ördögnek fogságából megszabadított”.

A forrástartományok vizsgálata még egy további kérdést is felvet a további kutatásokra nézve. Az *ész* kiugróan magas gyakoriságú forrástartománya a TARTÁLY. A magas előfordulást egyetlen kifejezés adja meg, az *eszébe vesz*. Ez az adatok közötti megoszlás jellegzetes különbség a két szó között. Ez a jelleg-

zetes különbség tulajdonképpen emlékeztet a 2015-ben végzett többnyelvű kutatásunkra (vö. Kövecses et al. 2015) a DÜH fogalmával kapcsolatosan, ahol nem két szó összehasonlítását végeztük el, hanem egyetlen szó, a *düh* adatait dolgoztuk fel, hogy megtaláljuk az adott nyelvre jellemző fogalmi modellt. A kutatásból kitént, hogy a *düh* fogalmának egyik leggyakoribb metaforája A DÜH BIRTOKOLT TÁRGY, amelynek a gyakorisága egyetlen kifejezés kiugró voltából adódik: *dühében*. Ennek az a magyarázata, hogy a magyarban legalábbis nem (vagy nagyon ritkán) használjuk a *dühben* kifejezést, inkább az a jellemző, hogy megjelöljük, kinek a *dühéről* van szó. Ez a szükségszerűség teszi lehetővé, hogy a birtokolt tárgy metafora nagyon nagy gyakoriságot mutasson. Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy a BIRTOKOLT TÁRGY AZ ÁLLAPOTOK forrástartománya valójában, hiszen minden érzelemhez kapcsolódhat: *örömeiben*, *mérgében*, *bánatában* stb. Ez a metafora tehát a fogalmi hierarchia egy magasabb szintjén helyezkedik el.

Bár ez a párhuzam nem minden szempontból jelent hasonlóságot, sőt, nagyon távoli párhuzamnak nevezhető, azt a kérdést mégis felveti, hogy vajon lehetséges-e, hogy az egyes fogalmakon belül a forrástartományok ugyanúgy versengenek a fennmaradásért, mint ahogy a szinonimák versengenek egymással a szókinccs szintjén? Mivel itt úgy tűnik, hogy a szinonimák versengése azon alapul, hogy az egyik szó a gyakoriság javára lemond a leképezések változatosságáról, ugyanígy az egyes fogalmakhoz tartozó forrástartományok is versenghetnek egymással. A szinonimapárok diakrón kognitív nyelvészeti vizsgálata mindenképpen előtérbe fogja helyezni azt a szempontot, hogy a lehetséges forrástartományok köre miért, milyen indoknál fogva bővül vagy szűkül, és mi határozza meg ezeket a jelenségeket. Feltételezhető, hogy amint egy nyelvben nem lehet végtelen sok szóelem, ugyanúgy nem lehet végtelen sok forrástartományt sem felhasználni egy-egy fogalom kifejezéséhez, és a fennmaradást vélhetően befolyásolja a gyakoriság, illetve ezeket a felhasználási lehetőségeket korlátok közé szorítja a nyelvhasználat. Bizonyos forrástartományok nagyobb használatra, úgymond „nagyobb népszerűsége” tesznek szert, így jobban elterjednek, más leképezések viszont ritkábbak, idővel kihalhatnak, régiesnek tűnhetnek. E feltételezésem egyelőre arra vár, hogy az Ómagyar Korpusz második része és a további évszázadok nyelvi adatainak vizsgálata alátámassza a változásokat.

Összefoglalás

Az ELME és az ÉSZ ómagyar kori metaforikus nyelvi kifejezéseinek összehasonlítása jól elemezhető különbségeket rajzolt ki. Ezek a különbségek részben

ismertek a jelentéstörténeti kutatásokból: a nyelv általában nem tartalmaz két teljesen egyforma jelentésű szót, hanem közülük egyiknek-másiknak hangulati vagy egyéb többletjelentése van. Az *elme* nem jelentett emlékezetet, illetve emlékezőképességet, ezt a jelentést az *ész* szó hordozta ebben az időszakban, az *elme* viszont kedélyt, illetve lelket is jelentett. Emellett az *ész* szó a vizsgált forrásterületen gyakrabban fordult elő, mint az *elme*. A kutatás érdekességét azok a kézzelfogható különbségek adják, amelyek a forrástartományok használatában mutatkoztak meg, ezek ugyanis elhatárolhatók a jelentések mentén.

Az *elme* lexikális kapcsolódási lehetőségeiből a vizsgált kódexek szóhasználatában rendkívül színes paletta rajzolódott ki, a metaforikus kifejezések nagyon változatosak, gazdagok, ennél fogva az ELME fogalma számtalan forrástartományal rendelkezik. A forrástartományok közül egyik sem annyira kiemelkedő, hogy gyakorisága radikálisan megelőzze a többit, az *ész* esetében viszont a TARTÁLY kifejezetten domináns, és a 'memória' jelentéshez kapcsolódik.

A szinonimák kognitív nyelvészeti vizsgálata több előnnyel is jár: már az első átvizsgálásból feltételezhetők bizonyos jelenségek. A rokon értelmű szavak bekerülhetnek egymás metaforikus nyelvi kifejezéseibe, így átvehetnek egymástól forrástartományokat, s ezáltal jelentésük is kibővíül. Ez a feltételezett folyamat, amely ennek a kutatásnak a során bukkant felszínre, további vizsgálat tárgya lesz a jövőben.

A két szó leképezéseiből és gyakorisági adataiból kirajzolódó különbségek hosszú távú vizsgálata arra is fényt deríthet, hogy egyetlen fogalom konceptualizációján belül során miként alakul az egyes forrástartományok élete, válaszokat kaphatunk arra, hogy miért hal ki egy leképezés, és miért alakul ki. Természetesen az ómagyar korra vonatkozó végső következtetések levonása előtt a további szövegforrások átvizsgálása is szükséges. Ám már ebben a fázisban is valószínűsíthető, hogy az előfordulási arányok ebben a korban hasonlóak maradnak (vagy még karakteresebb különbségek alakulnak ki). A fent felvetett kérdések azt mutatják, hogy ezek az eredmények számos kutatási lehetőséget nyújtanak a kognitív nyelvészet számára.

Irodalom

- Berrár Jolán. 1967. A szavak jelentéstörténete. In Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán. *A magyar nyelv története*. 235–255. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Borbás Gabriella Dóra. 1998. A szinonimitás elméleti szempontból (Lexikai szinonimika). In *A szinonimitásról: Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához I.* 44–49. Budapest: Tinta Kiadó.

- EWUng – Benkő, László főszerk. 1992. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kövecses, Z. – Szelid, V. – Nucz E. – Blanco-Carrion O. – Akkök, E. A. – Szabó R. 2015. Anger Metaphors Across Languages: A Cognitive Linguistic Perspective. In Heredia, R. – Cieslicka A. (eds.), *Bilingual Figurative Language Processing*. Cambridge University Press.
- Langacker, Ronald W. 1990. *Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Ómagyar Korpusz. 2013. É. Kiss Katalin; Bácskai-Atkári Júlia; Blaho Sylvia; Dékány Éva; Egedi Barbara; Farkas Judit; Hegedűs Veronika; Kacskovics-Reményi Andrea; Kántor Gergely; Novák, Attila et al. <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/> (2022. jan. 28.)
- Szabó Réka. 2021. Az elme metaforái az ómagyar kori szövegmélekekben. *Argumentum* (17): 795–806. https://argumentum.unideb.hu/2021-anyagok/kovecsesz_kulonszam/KESZ/39_szabor.pdf
- TESz. – Benkő László szerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Úesz. – Gerstner Károly szerk., előkészületben. *Új magyar etimológiai szótár*. <http://uesz.nytud.hu/>
- WOT – Róna-Tas, A. – Berta, Á. 2011. West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part I: Introduction, Lexicon „A–K”. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.

CONCEPTUALIZATION OF THE WORDS *ÉSZ* AND *ELME* IN OLD HUNGARIAN

The topic of my article is the partial reconstruction of the conceptualization of the notion *ész* ('mind') in Old Hungarian based on data collected from 23 codicis. The sub-goal of this research is an important element of a longer one, which is to follow the conceptualization of *ELME* (another word for 'MIND') from the beginnings of writing to the present day. In order to outline the development of the concept, it is essential to examine *ész* as a synonym, therefore, in the first stage I analyzed the Old Hungarian data of *elme* (see Szabó 2021), and then I compared these two words. Later on I intend to extend the study to all digitally available language monuments. The aim of my study is not only to shed light on the conceptualization of a single word, but also to gain a closer understanding of conceptualizing processes through diachronic metaphorical studies, and to draw more general conclusions from the evolution of the concept that enrich cognitive linguistics.

In this study, I briefly summarize the results of my previous research on the mind 'elme', and then, after analyzing the metaphorical expressions, I address the similarities and differences between the metaphors of the word *ész* and *elme*. As a result of the comparison, we will see that the interactions between synonyms work here as well: *elme* has many mappings that do not have too many occurrences, but are

all the more varied; in the case of the word of *ész*, on the other hand, the incidence of a single representation is remarkably high, and this narrows the use and meanings of the word, but ensures its survival against *elme*.

Keywords: conceptual metaphor, reason, mind, cognitive linguistics, language history, synonyms

KONCEPTUALIZACIJA *PAMETI* I *UMA* U STAROMAĐARSKOM DOBU

Tema rada je rekonstrukcija konceptualizacije pojma *PAMET* u staromađarskom dobu na osnovu podataka iz 23 kodeksa. Ova tema je značajan element jednog dugoročnog istraživanja, čiji je krajnji cilj konceptualizacija *UMA* od početaka pismenosti do danas. Pri prikazivanju nastanka pojma ne može se zanemariti analiza sinonima. Zato je u prvoj etapi rada akcenat stavljen na analizu podataka pojma *PAMET* u staromađarskom dobu. Zatim se porede i dva navedena pojma. Istraživanje će se proširiti i na sve spomenike jezika koji su dostupni u digitalizovanom obliku. Cilj rada nije samo da se predstavi konceptualizacija jedne reči, već da se posredstvom rezultata dijahrone analize metafora približimo upoznavanju konceptualnih procesa, i da se na osnovu nastanka izvedu zaključci koji bi obogatili kognitivnu lingvistiku. U radu se ukratko opisuju rezultati na osnovu dosadašnjih istraživanja. Zatim se posle analize metaforičkih izraza akcenat stavlja na pitanje kakve su razlike i sličnosti u metaforizaciji pojma *PAMET* u odnosu na pojam *UM*. Na osnovu analize se može zaključiti da se između sinonima javlja međusobni uticaj: *UM* poseduje brojne metafore koje nisu previše učestale ali su raznolike, dok reč *PAMET* ima jednu metaforu sa izrazitom opterećenošću, što sužava upotrebu i značenje reči ali osigurava njegovo opstajanje naspram pojma *UM*.

Cljučne reči: pojmovna metafora, pamet, um, kognitivna lingvistika, istorija jezika, sinonimi